

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ

Георги Н. Николов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията за пръв път се прави теоретична аргументация за периодизация на българската средновековна история. Представени са досегашните опити за такава периодизация, които са отразени в съдържанието и структурата на обобщаващите научни публикации върху историята на средновековна България от края на XIX в. до наши дни. Налага се изводът, че държавно-политическата история е доминиращ маркер. Долната граница на българската средновековна история съдържа времето от най-ранната история на българи и славяни преди Великото преселение на народите, а горна граница е края на XVII в. В хронологически аспект се обособяват три основни периода от Българското средновековие: Ранно, Зряло и Късно българско средновековие.

Ключови думи: периодизация; средновековна история; Българско средновековие

Историята на средновековна Европа има няколко различаващи се хронологически периодизации. Както е известно, терминът „Средновековие“ за пръв път се появява в края на XV в. Той обаче е въведен в историческо обращение през XVII в. от немските историци Георг Хорн (1620 – 1670) и Кристоф Целер (1638 – 1707). Началната и крайната дата на Средновековието според тях се маркира от края на двете части от Римската империя – Западната през 476 г. и Източната (Византия) през 1453 г. Впоследствие в историческата наука се появяват различни мнения за долната и горната граница от историята на средновековна Европа. Няколко са опорните точки за определяне на долната граница:

- налагането на християнството като официална религия в Римската империя през 325 г.;
- установяването на столицата на римските императори във Византион (Константинопол) през 330 г.;
- началото на Великото преселение на народите, което се свързва с хунската инвазия в Европа през 375 г. В действителност в модерната европейска медиевистика именно този процес на Велико преселение на много племена и народи от Азия в Европа (Völkerwanderung) в периода IV – VII в. се е утвър-

дил като дата, бележеща началото на „раждането на средновековна Европа“ (La naissance de l'Europe médiévale).

Въпросът за горната граница на Европейското средновековие също е спорен. Според някои от историците това е падането на византийската столица Константинопол под османска власт (29 май 1453 г.) и фактическият край на Източната Римска империя. Част от учените са на мнение, че заникът на Средновековието и началото на Новото време настъпват с откриването на Америка през 1492 г. Любопитен е фактът, че тази година от Рождество Христово на Балканския полуостров, а и въобще сред православния свят е съвпадала със 7000-ата година от Сътворението на света (тя е протекла във времето от 1 септември 1491 до 31 август 1492 г.). Затова чумната пандемия, природните бедствия и османското нашествие на Полуострова, както и унищожението на Византийската империя през XIV – XV в. са били смятани като предвестник и Божии знак за Второто пришествие и края на света. Началото на Реформацията през XVI в. също е било използвано като маркер за края на средновековната епоха. През последните десетилетия някои колеги, главно от Средна и Западна Европа, предпочитат да периодизират историята с кръгли дати от Рождество Христово и датират горната граница на Европейското средновековие към 1500 г. Утвърдено е и мнението, че Нидерландската и Английската буржоазна революция през XVII в. са сложили край на Средновековието и същевременно са поставили началото на Новото време. Тези различия са дали основания да се твърди, че в част от европейските страни се наблюдава т.нар. късо Средновековие, което е продължило до XV в., а в друга част е имало дълго Средновековие, датиращо докъм XVII – XVIII в. (Gjuzelev, 2004: 4 – 5.)

Периодизация и опити за периодизация на средновековната българска история в публикации от края на XIX до началото на XXI в.

В опитите на историците да напишат цялостната история на средновековна България, се наблюдават интересни примери за периодизация на тази епоха. В това отношение хронологически най-ранна е монографията на чешкия историк Константин Иречек (1854 – 1918), който през 1876 г. публикува първото издание на книгата си „История на българите“ на чешки и на немски език. В действителност това е първият научен опит за написване на цялата история на българите, на българските земи и на българската държава от най-древни времена до съвремението на автора (т.е. до 1875 г.). Естествено се налага хронологичният подход, характерен за този период в развитието на медиевистиката, но в него има и елементи на тематично изложение. Съдържанието на тази първа история на средновековна България съдържа следните глави:

I. Географски преглед; II. Трако-илири и римляни; III. Заселване на славяните на Балканския полуостров; IV. Бит, нрави, селища, племена у преселените славяни; V. Идване на българите; VI. Крум и Омуртаг; VII. Покръстване на

българите; VIII. Цар Симеон; IX. Цар Петър. Богомили; X. Русите в Дунавска България; XI. Западното българско царство и неговото падане. Цар Самуил; XII. Византийското владичество в България през XI и XII в.; XIII. Вътрешно състояние на България през XI и XII в.; XIV. Възстановяване на царството от братята Асен I и Петър; XV. Борбата на българите с латинците; XVI. Цар Иван Асен II; XVII. Последни Асеновци; XVIII. Граждански войни. Цар Константин Асен. Узурпаторът Ивайло. Татарско владичество; XIX. Кумански Тертериевци и Бдински Шишмановци; XX. Разцвет на сръбската държава; XXI. Религиозни смутове в България през XIV в.; XXII. Първи битки на южните славяни с турците; XXIII. Завладяване на България от турците; XXIV. България в XV в.; XXV. XXVI. Старобългарска литература; Старобългарски държавен и културен живот през XII – XV в.; XXVII. България под турско иго през XVI – XVIII в.

В следващите глави К. Иречек се спира на българската възрожденска история през XVIII – XIX в. (Jireček, K. 1876; Jireček, C. 1876). Сравнително скорошният превод на „История на българите“ на български език (1886 г.) оказва сериозно влияние върху следващото поколение медиевисти¹⁾.

Най-забележителният и продуктивен изследовател на политическата история на България през Средновековието – Васил Николов Златарски (1866 – 1935), в своя монументален тритомен (но недовършен) труд „История на българската държава през средните векове“ предлага подобно разделение на средновековната българска история, хронологично подчинено на държавно-политическото развитие:

Т. I/ Част I. История на Първото българско царство. Епоха на хуно-българско надмощие (679 – 852); Т. I/ Ч. 2. История на Първото българско царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852 – 1018); Т. II. България под византийско владичество (1018 – 1187); Т. III. Второ българско царство. България при Асеновци (1187 – 1280) (Zlatarski, 1918; Zlatarski, 1927; Zlatarski, 1934; Zlatarski, 1940).

Недовършеният труд на В. Н. Златарски е бил замислен като цялостна държавно-политическа история на средновековното Българското царство до 1396 г. Четеният от В. Н. Златарски лекционен курс под наслов „България през XIV и XV век“ показва, че именитият български историк е разглеждал петнадесетото столетие като горна граница на Българското средновековие (Zlatarski, 2005).

Както се вижда, именно авторитетният български учен В. Н. Златарски налага термините Първо българско царство и Второ българско царство, които безкритично се използват и до днес не само в българската, но и в чуждата медиевистика и византинистика.

Първият български школуван византолог, който прави опит за написването на пълна история на българската средновековна история след К. Иречек и В. Н. Златарски е Петър Мутафчиев (1883 – 1943). Неговото обзорно съчи-

нение (също недовършено) „История на българския народ“ (1943 г.) е силно повлияно в композиционно отношение от Историята на К. Иречек. Недовършеният труд на П. Мутафчиев съдържа следните части и глави:

Първо българско царство: I. Предистория и древен период в миналото на Балканския полуостров; II. Славяни, прабългари и авари; III. Епоха на славянското преселение в Балканския полуостров; IV. Предистория и начало на българската държава в Балканския полуостров; V. Държавната криза в България през VIII в.; VI. Държавният възход на България през първата половина IX в.; VII. Покръстване на българския народ; VIII. Начало на славянската писменост в България; IX. Векът на Симеона; X. Упадък на Симеоновска България; XI. Падане на Преславското царство XII. Охридско царство.

Второ българско царство: I. Българите под византийско иго; II. Борба за освобождение от византийско иго; Петър и Асен; III. България при Калоян; IV. Борил (1207 – 1218 г.); V. Епоха на Иван Асен II (1218 – 1241 г.); VI. Последните Асеневци; VIII. Вътрешно положение на България през XIII в.; IX. Усилия за възстановяване на държавното могъщество (1300 – 1371 г.) (Mutaŭčiev, 1986).

Изложението на П. Мутафчиев обхваща българската история до 1323 г. Смъртта застига българския историк и неговия труд остава недовършен. Книгата е издадена от Иван Дуйчев (1907 – 1986), който дописва историята с добавката „България при Шишмановци (1323 – 1396)“ въз основа на оставения от Мутафчиев план²). В публикувания на циклостил от П. Мутафчиев лекционен курс „Записки по българска история“ (1941 г.) е поместена неговата лекция „Политическо положение на Балканския полуостров в края на XIV и началото на XV векове“ (Mutaŭčiev, 1941). Това показва схващането му за хронологическия край на Българското и Балканското средновековие – началото на XV в. (Gjuzelev, 1986: 31).

След Втората световна война, когато в българската историческа наука се налага марксистко-ленинската методология, се появяват обобщаващи трудове, които са пропити с новите идеологически постулати. Руско-съветската историческа школа налага, макар и временно, но силно своето влияние чрез четиритомния труд на Николай С. Державин (1877 – 1953) „История на България“ (1945 – 1948), който наскоро след публикуването си е преведен и издаден на български език. Що се отнася до историята на Българското средновековие, интерес представляват първите два тома. Том I има уточняващото подзаглавие „Произход на българския народ и образуване на първата българска държава на Балканския полуостров“. В него авторът отделя най-голямо внимание на произхода на славяните и произхода на българите, като съдържанието му е посветено на различните научни и ненаучни теории по тази тема. Все пак авторът стига до заселването на Аспаруховите българи и отношенията им със славянските племена на Балканския полуостров (Deržavin, 1945). Вторият

том е изцяло посветен на Българското средновековие („България по времето на Първото и Второто царство (679 – 1393)“). Неговите шест глави показват и периодизацията на тази епоха: I. История на Първото Българско царство; II. Държавно-правен и социален строй, народно стопанство и търговия на България по времето на Първото българско царство; III. Богомилство и богомили; IV. Българската литература в епохата на Първото българско царство; V. България под византийско владичество (1018 – 1187); VI. Второто българско царство и завладяването на България от турците (1187 – 1396) (Deržavin, 1946). За отбелязване е фактът, че авторът рядко цитира познатите по това време корпуси с исторически извори. Преди всичко той се позовава на авторитетните руски и български медиевисти от XIX и първите четири десетилетия на XX в., поради което и съдържанието на неговата книга следва на вече наложената периодизация на предишното поколение историци.

Пример за новите идеологически догми в българската историческа наука е двутомната история на България (1954 г.), в която като червена нишка е вплетена класовата борба през вековете. Богатото историческо наследство оставено от предходното поколение, най-често квалифицирано с термина, „буржоазни историци“, обаче не могло да бъде подминато. Напротив то стои в основата на изложението за Средните векове, написано от Александър Бурмов (1911 – 1965) и Димитър Ангелов (1917 – 1996) – един от учениците на Петър Мутафчиев. Формулировките в заглавията на отделните дялове, глави и параграфи маркират новата посока в развитието на българската медиевистика. Първият том от тази „История на България“ започва с „Първобитно-общинен и робовладелски строй в българските земи“ и завършва с освобождението на България от турско робство и установяването на „Временно руско управление“ през 1878 – 1879 г.“ (Istoriya I, 1954). Средновековната българска история е представена в дял втори („Ранен феодализъм“) и дял трети („България в периода на развития феодализъм (X – XIV в.)“). Първият дял започва с най-ранната история на славяни прабългари и завършва с управлението на българския цар Петър (927 – 969). Той е раздробен на четири глави: I. Образуване и закрепване на славянобългарската държава; II. Засилване и териториално разширение на българската държава; III. Налагане на християнството и въвеждане на славянската писменост в България; IV. България в края на IX и първата половина на X в. (Istoriya I, 1954: 47 – 128). Вторият и по-обемен дял е съставен осем глави: I. Феодалните отношения през втората половина на X в. II. Борби с Византия; III. България под византийска власт; IV. Освобождаване на българския народ от византийско иго; V. Укрепване и териториално разширение на българската държава; VI. Обществено-икономически отношения и държавно-устройство през XIII – XIV в.; VII. Отслабване на феодална България. Селско антифеодално въстание; VIII. Феодална раздробеност. Завладяване на България от турците (Istoriya I, 1954: 129 – 241).

За пръв път в този труд историята на България от периода XV – XVIII в. е обособена в отделен дял IV, озаглавен „Българският народ под турско робство“ (с две глави: 1. Турският феодализъм в българските земи и 2. Борбата на българския народ против турския феодален гнет), последван от дял V с наслов „Възраждане“. Така от средновековната българска история се откъсват три столетия – период, който през следващите десетилетия на XX – XXI в. ще получи най-различни квалификации в научните изследвания.

Друга важна особеност в тази публикация е временното изчезване на термините Първо и Второ българско царство, наложени от В. Н. Златарски и П. Мутафчиев. Нещо повече, дори титлата „цар“ умишлено е пропусната в изложението и се среща спорадично само за някои от владетелите през XIII – XIV в. Вместо това повсеместно се използват термините „феодализъм“ и „развит феодализъм“ (както и техни производни), които би трябвало да периодизират българската средновековна история. Налагането на тази терминология е последвано от схоластични идеологически спорове и публикации, чието разглеждане няма място в тази статия.

В периода 1961 – 1964 г. тази история на България е публикувана в ново преработено издание в три тома (Istoriya, 1961 – 1964). Средновековната българска история е намерила място в т. I, като е периодизирана (от същите автори) с минимални промени спрямо първото издание. Така например главите от третия дял (България в периода на развития феодализъм) I. Феодалните отношения през втората половина на X в. II. Борби с Византия са върнати назад във втория дял (Ранен феодализъм). Останалата част от изложението е запазена непроменена, като се изключи глава IV от новото издание (засягаща XIII – XIV в.), в която параграфите „Обща характеристика на феодалните отношения“ и „Феодална икономика и класови отношения“ (от глава VI на предходното издание) са заменени с параграфите „Стопански живот“ и „Класи и класови отношения“. Макар и плахи, тези промени са отражение както на политическите промени в Съветския съюз и подчинените му държави от социалистическия лагер, така и на последвалото крехко разчупване на марксистическите постулати в българската историческа наука³. Останалата част от изложението и неговата структура преповтаря първото издание.

Интересен пример за периодизация на средновековната българска история чрез представянето на най-важните исторически извори за нея е двутомната „Христоматия по история на България“ (1978), дело на българските медиевисти Петър Хр. Петров и Васил Гюзелев. Първият том от нея носи подзаглавието „Ранно средновековие (VII – XII в.)“ и е разположен в три основни дяла: I. Славяни и прабългари до средата на VII в.; II. Ранносредновековната българска държава и общество (VII – XI в.); III. България под византийско владичество (XI – XII в.) (Hristomatiya t.1, 1978). Тук началото на Българското средновековие логично започва с първите споменавания на славяни и българи

в историческите извори (I – IV в.). Опитът на авторите да намерят подходяща характеристика за историята на България от края на XII до края на XIV в., е довел до въвеждането от тях на термина „Същинско средновековие“, каквото подзаглавие носи и вторият том на Христоматията. Той е представен в четири дяла: I. Политическа история на България в периода 1185 – 1396 г.; II. Социално-икономическо развитие, държавни и църковни институции; III. Класова борба; IV. Книжовен живот. В последния дял обаче са представени и книжовни произведения от XV в. (Hristomatiya t.2, 1978), което показва опит за връщането на това столетие в пределите на Българското средновековие.

Важна роля от историографска гледна точка имаше замислената 14-томна „История на България“, чието издаване започна през 1979 г. (т. 1.) и бе част от тържественото отбелязване на 1300-годишнината от създаването на българската средновековна държава на Долни Дунав. Българското средновековие бе изложено в том 2 (1981 г.) и том 3 (1982 г.), които отново имаха подзаглавия, опиращи се на държавното развитие: „Първа българска държава“ и „Втора българска държава“. В същото време обаче, тези томовете съдържаха и обширно изложение върху църковната, стопанската, социалната и културната история на средновековна България. Периодът на Българското средновековие обаче остана заключен във времето от най-ранната история на славяни и българи до края на XIV в. (Istoriya 2, 1981; Istoriya 3, 1982). Отново горната граница бе детерминирана от държавно-политическото развитие. Историята на България от периода XV – XVII в. намери място в 4-тия том от поредицата, носещ подзаглавието „Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.)“ (Istoriya 4, 1983), като предно място отново зае историята на етноса. Трябва да се каже, че тази хронологична подредба на средновековната българска история през последните 40 години наложи силен отпечатък върху разбирането на термина Българско средновековие, който както в обществото, така и в учебниците по история на България в училищата най-често бе затворен във времевите граници VII – XIV в.

Честването на 1300-годишнината от създаването на българската държава бе съпроводено с многобройни научни и научнопопулярни публикации, свързани с тази тема, а и въобще с историята на средновековна България. Трябва да се отбележат и някои (на пръв поглед неочаквани) позитиви в чужбина. Ако в продължение на почти 40 години след 1944 г. българската историческа наука (макар и не изцяло) следваше коловозите на съветската историческа школа, то през 80-те години на XX в. се случи тъкмо обратното. На страниците на съветската научна периодика бяха публикувани сериозни изследвания за българската история, и по-специално за нейния средновековен период, базиращи се на постиженията на българската историография. Пример в това отношение е издадената от престижното издателство „Наука“ в Москва „Кратка история на България. От най-стари времена до наши дни“ (1987 г.)⁴⁾. В нея на среднове-

ковната българска история са посветени осем глави, написани от най-добрия руски изследовател на този дял от българското минало през втората половина на XX в. – руския византинист Геннадий Григорович Литаврин (1925 – 2009). Написаното от него (макар и без научен апарат) се отличава както с историческа обективност, така и с позоваването на научните постижения на българската медиевистика от това време. Показателна е предложената от него периодизация на българската средновековна история според заглавията на съответните глави в цитираната книга: II. Славяни и протобългари до срещата им в Подунавие; III. Раждането на държавата България и нейната борба с Византийската империя; IV. Първото Българско царство в зенита на своето могъщество; V. Вътрешна криза, нов подем в борбата за независимост; VI. Българските земи под византийска власт (1018 – 1186 г.); VII. Стремителен възход на Второто Българско царство; VIII. Епоха на феодална раздробеност. Упадък и гибел на Второто Българско царство; IX. Първите три столетия на османското иго (края на XIV – края на XVII в.) (Litavrin, 1987: 27 – 180). Може да се каже, че периодизацията на Г. Г. Литаврин е квинтесенция на постиженията на българската медиевистика до този момент. В нея доминира държавно-политическото развитие, но са представени и елементи от културната, църковната, институционалната и стопанската история на средновековна България.

Интересен опит за периодизация на Българското средновековие според развитието на столичните центрове, резиденции и дворцова култура в средновековна България направи В. Гюзелев в оригиналната си студия с подзаглавие „От номадския стан към царския дворец“ (1994 г.). Той ясно разграничи два периода в столичното развитие на средновековна България: I. Онгос – Плиска – Велики Преслав – Охрид – Преспа; II. „Царстващият град“ Търново, Бдин и Калиакра. В тази публикация са предложени нови тези и са анализирани представите на средновековните българи относно столиците им (Gjuzelev, 1994: 39 – 66).

Подобно изследване публикува и Иван Божилов (1940 – 2016). В книгата си „Културата на средновековна България“ (1996) той направи опит за теоретично периодизиране на средновековната българска култура, като предложи и редица нови (свои) терминологични характеристики (Преславска цивилизация и др.). Нейното съдържание е представено в няколко раздела: Теоретичен поглед върху проблемите на културата на средновековна България; Културата на „варварска“ България; От „варварската“ епоха към християнската цивилизация на Първото царство; Културната идентичност на Второто царство; Българската културна диаспора (Božilov, 1996).

В края на XX и началото на XXI в. в редица публикации термините „Първо/Второ българско царство“ и „Първа/Втора българска държава“ постепенно бяха изместени от едно по-обобщаващо понятие, което включваше в себе си не само държавно-политическата история, но също така културното разви-

тие, институционалната история и др., а именно – „Средновековна България“. В този смисъл е показателно публикуването на съвместния труд на Ив. Божилов и В. Гюзелев „История на средновековна България, VII – XIV век“. И този труд е доминиран от държавно-политическата история от най-ранната история на славяните и българите до унищожаването на българските държави в края на XIV в. Той съдържа шест дяла: I. Въведение (посветено на „Великото преселение на народите“ и заселването на славяните на Балканския полуостров); II. Езическа България; III. Ускорено развитие към християнска цивилизация; IV. Под византийска власт; V. България при Асеневци⁵⁾; VI. България от края на XIII до края на XIV век (Božilov, Gjuzelev, 1999, 2006₂).

Ив. Божилов бе сред малцината български медиевисти, който малко преди смъртта си успя да напише цялостна история на средновековна България. Доколкото нейното осмисляне и оценка в медиевистиката предстои, тук само ще бъде отбелязана нейната структура. Това е един двутомник, в който доминира политическата история, но авторът е предпочел да раздели българската средновековна история на политико-религиозен принцип. Първият том от този труд обхваща времето от 681 до 852 г. и има подзаглавието „Варварска България“. Вторият том, с подзаглавие „Християнска България“, пък има хронологически граници от 864 до 1396 г. Любопитно съдържание има епилогът на книгата, озаглавен „Дългата зима на Българското средновековие“, който завършва с параграфа „Българското събитие на XV в.: св. Иван Рилски“. Фактически изложението на Ив. Божилов завършва с пренасянето на мощите на рилския светец от Търново в манастира в Рила планина през 1469 г. (Božilov, 2017a; Božilov, 2017b). Именно този факт определя горната граница на Българското средновековие според мнението на именития наш историк.

Биха могли да се посочат и други периодизации в някои обобщаващи трудове върху българската средновековна история, които обаче са в повечето случаи със случаен характер и не дискутират същността на анализирания проблем.

Граници на Българското средновековие

Що се отнася до средновековната българска история, то нейната периодизация има някои специфики, които я отличават не само от съседните балкански държави, но и въобще от принципите за периодизация на историята на средновековна Европа. Това се дължи на редица причини. На първо място, това е уникалното политическо развитие в историята на българите през Средновековието, довело до създаването на няколко държавно-политически формации, носещи името България, които имали генетична връзка помежду си. На второ място, това е етническата неповторимост на процесите, довели до образуването на средновековната българска народност и поставили темелите на формираната през Възраждането българска нация. Трета и не маловаж-

на особеност са историко-географските области, които са били обитавани от българите през Средновековието и върху които те са изграждали структурата на своите държавни и религиозни институции. Важен елемент в периодизацията на българската средновековна история са и външнополитическите фактори в историята на България през Средновековието. Изключителна особеност е специфичното чувство за историчност на българския народ и неговото отражение в изворите от тази епоха. Всички тези причини се преплитали и в различно време една или друга взимала връх. Към тях следва да се добавят и индивидуалните прояви на българския гений във всички области на средновековната култура, в широкия смисъл на нейното разбиране.

Долната граница, или началото на Българското средновековие се отличава от границата на *La naissance de l'Europe médiévale* (Раждането на средновековна Европа), която обикновено се датира в епохата на Великото преселение на народите (IV – VII в.). Това се отнася не толкова до действителното хронологично различие, колкото до неговото академично изследване. Българското средновековие се вписва отчасти в историята на Древния изток (Централна Азия), но и отчасти принадлежи към историята на Антична Европа. Става дума за най-старата история на българи и славяни. Техният собствено преддържавен период заслужава проучване, доколкото той се явява основа за българската история в бъдните векове. И така, **долната граница на българската средновековна история съдържа времето от най-ранната история на българи и славяни преди Великото преселение на народите.**

Коя е горната граница на Българското средновековие? По подобие на датировките, отнасящи се за Средна и Западна Европа, тук също биха могли да се използват няколко маркера, главно от политическата история. Утвърдено схващане е (главно в учебникарската литература), че историята на средновековна България приключва през 1396 г. В действителност тази дата маркира единствено края на Българското царство с център Бдин. След 1396 г. продължават да съществуват редица политически формации, населени с православни по изповедание българи. Завладяването на византийската столица Цариград на 29 май 1453 г. е друга дата, която също би могла да се използва за *terminus ante quem* на Българското средновековие. Това събитие засегнало сърцата и душите на православните българи в много по-голяма степен, отколкото на християните в католическа Европа. И все пак българският народ продължавал своето съществуване в годините и вековете на чужда политическа и религиозно иноверска власт. Опитите да се определи периодът XV – XVII в. от българската история като „османски“ период, са в основата си неточни и почиват на погрешни представи за съдържанието и същността на средновековната епоха. В действителност българското средновековно общество продължава своето развитие, макар и в условията на чужда власт, до появата на първите кълнове на Новото време – епохата на Българското възрождане. Доколкото началото на

възрожденските процеси в българските земи се датира към началото на XVIII в., то следователно и краят на Българското средновековие трябва да се отнесе към последните десетилетия на XVII в. Отделен е въпросът, че елементи от него се срещат и във възрожденската епоха и дори в историята на България след освобождението от турско робство през 1878 г.⁶⁾

Терминология на хронологичната периодизация

В хронологически аспект биха могли да се дадат следните названия на трите основни периода от Българското средновековие: Ранно българско средновековие, Зряло българско средновековие и Късно българско средновековие.

Ранното българско средновековие обхваща периода от най-ранната история на българи и славяни и продължава до последните десетилетия на XII в.

Зрялото българско средновековие обхваща периода от 1185 г. до 1396 г.

Късното българско средновековие обхваща периода от края на XIV до края на XVII в.

Границите на така представените периоди са хронологически детерминирани преди всичко от държавно-политическото и общественото развитие в историята на средновековна България.

Периодизацията на българската средновековна история може да се представи според различни принципи за хронологическа подредба.

I. Периодизация на Българското средновековие според ролята на българите в държавно-политическото развитие на Азия и Европа

Българската средновековна държавност била най-надеждният крепител в съдбините на българския народ. Тя преживяла политически възходи и падения, но се оказала и твърде витална. Нейната политическа жизненост е може би и най-отличаващата я характеристика.

– Най-ранен период в историята на средновековните българи и славяни

Това е този период от българската история, преди Великото преселение на народите, когато българските и славянските племена отсъстват от писмените исторически извори. За пръв път българите се появяват в писмените исторически извори през IV в., а славяните – през I в. след Рождество Христово.

– Българи и славяни в чужди държавно-политически формации

За историята на българските племена най-ранните сведения за участието им в държавни обединения в източните земи на тяхната прародина се свързват с присъствието им в обхватната и разнородна многоплеменна империя, позната в старокитайските извори с името Хунну (IV – I пр. Хр.). След нейното разпадане голяма част от българските племена се заселили в Закавказието. През следващите векове едни от тях станали част от Хунския племенен съюз (375 – 453), а други (кутригурските племена) влезли в състава на Аварския хаганат (562 – 805) в Панония. През 568 г. българите от Закавказието попаднали под властта на Тюркския (и Западнотюркския) хаганат и останали в негово подчинение до 631 г.

Подобна съдба имали и славяните в Средна Европа, част от които за известен период попаднали в пределите на хунската и на аварската държава.

– **Първата средновековна българска държава**

Под управлението на българския хан Кубрат (605 – 665) възникнала първата средновековна българска държава, която византийските извори споменават с името *ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη* (Стара Голяма България). Нейните обширни територии обхващали пространството на изток – до р. Кубан, на запад – до р. Днепър, на север – до р. Донец, и на юг – до Азовско и Черно море. Тя просъществувала в периода 631 – 668 г., като Кубрат бил наследен от първородния си син Баян/Батбаян (665 – 668). Старата Голяма България рухнала под ударите на хазарите. Тримата Кубратови синове имали различна съдба⁷⁾.

– **Ранносредновековното Българско ханство-царство на Балканския полуостров (668 – 1018)**

В периода 668 – 678 г. Аспаруховите българи, начело с племето уногондури, се установили на Долни Дунав и защитили земите си с център укреплението Онгъл (Ὠγλος). След последвалата българо-византийска война (678 – 681) се появило Българското ханство като естествено продължение на Стара Голяма България. През този период от 350 години българската държава на Долни Дунав се трансформирала от ханство в царство; в динамичното си развитие нейните политически граници достигали до р. Днепър на североизток, на север обхващали областите Банат и Трансилвания, на юг опирали до Бяло море, а на запад и югозапад обхващали земите на Средния Дунав, Тиса и Драва, по-голямата част от историко-географската област Македония, както и бреговете на Адриатическо море; за официална държавна и народна религия и изповедание се наложило православно християнство; държавата и църквата достигнали своите най-високи степени – царство и патриаршия; славяни и българи се консолидирали в единна етническа общност, която в изворите се назовавала българи, а в ежедневното си общуване и в канцеларията на официалните държавни и църковни институции използвала славянски (старобългарски) език; (пра)българската държавна традиция господствала в държавното управление, в което постепенно навлезли и редица елементи на византийската държавна и военно-административна система.

– **Византийско владичество в българските земи на Балканския полуостров (1018 – 1085)**

След покоряването на Самуилова България от армиите на византийския император Василий II Българоубиец (976 – 1025) било унищожено ранносредновековното Българско царство. Този период е ясно хронологически маркиран в една от българските добавки към среднобългарския превод на Хрониката на Константин Манаси (XII в.), направен в средата на XIV в.: „От този Василий Българското царство бе под гръцка власт чак до Асен Първи, царя на българите“⁸⁾.

В българските земи била наложена византийска административна система, която в основни линии обхващала темите „България“, „Паристрион“ (т.е. Поддунавие) и „Придунавски градове“.

– Възобновеното Българско царство (1185 – 1396)

Въстанието на братята Теодор-Петър, Йоан Асен-Белгун и Йоаница-Калоян, започнало през есента на 1185 г. поставило началото на възобновеното Българско царство, което продължило своя политически живот до 1396 г. Централизъмът и сепаратизмът са двете главни характеристики в развитието на възобновеното Българско царство от края на XII до края на XIV в. През този период сепаратистичните формации имали нарастващ териториален обхват и роля в държавно-политическия живот на България. Постепенното налагане на политическия сепаратизъм довел до появата в края на XII и през XIII в. на редица териториални държавни формирования в българските земи. През втората половина на XIV в. сред най-големите от тях били Търновското царство, Видинското царство и Добруджанското княжество. Средновековна България завършила своето държавно съществуване под формата на мозайка от държави.

Историята на българските земи и техните граници има твърде динамичен характер. Първоначално възобновеното Българско царство заемало само териториите между р. Дунав и Стара планина. През управлението на Теодор-Петър (1185 – 1190; 1196/7), Йоан Асен-Белгун (1190 – 1196) и Йоаница-Калоян (1197 – 1207) от византийска и унгарска власт били освободени историко-географските области Северна Тракия, почти цяла Македония до Охридското и Преспанското езеро, крайдунавските български земи с крепостите Бдин, Браничево и Белград, а също така и крепостите Средец, Ниш, както и земите в Поморавието. Последвалото държавно разширение достигнало своя връх след битката при Клокотница (9 март 1230 г.), когато под контрола на българския цар Йоан Асен II (1218 – 1241) се намирал почти целият Балкански полуостров. Историята на България през втората половина на XIII и през XIV била история на един териториално свиващ се организъм. Протекил бавен, но постоянен процес на постепенно отпадане от земите на възобновеното Българско царство на големи региони не само от Балканския полуостров, но и от Европейския югоизток – земите по Средния Дунав и Поморавието, историко-географската област Македония, Тракия (с Родопската област, Беломорието и крепостите по западния черноморски бряг), земите на север и североизток от Долни Дунав. Последен бастион на българската държавност били първоначалните територии на това царство – земите между Дунав и Стара планина (това бе ядката на средновековна България), които изворите от XIII – XIV в. назовават с името Загора (т.е. „зад планината“).

– Под чужда държавна власт (XV – XVII в.)

Загубил своите държави, през XIV – XV в. българският народ попаднал под чужда държавна власт. Българските държавно-политически институции

окончателно били унищожени и заменени с чужда и враждебна на българския народ източна система на управление. Земите на прежната средновековна българска държава преминали в пределите и под управлението на Османотурската империя. В нея българите загубили своите политически права. Една неголяма част от тях приела исляма и се включила в институциите на османската държава. За известно време преди османското завоевание част от българския народ се намирал под управлението на християнска, но чужда политическа власт – византийски и поствизантийски политически формации, Влашкото воеводство, Сърбия. Особено пъстра мозайка от владения, в които живеел българският народ, била историко-географската област Македония. Разнородният елит в управлението тук през XIV и първата половина на XV в. семенял в един твърде динамичен процес на етнически, политически и религиозно-конфесионални промени.

През този период много българи, главно из средите на аристокрацията и духовенството, потърсили убежище в други държави – в Унгарското кралство, в Италия, в Русия и други християнски държави. Някои от тях участвали в бунтовните движения на българите от старите балкански земи срещу османската власт.

II. Периодизация на Българското средновековие според религиозно-конфесионалната принадлежност на българския народ и историята на Българската църква

A. Религия и конфесии

– **Езически период от българската история – от древни времена до покръстването на славяни и българи през 864 – 866 г.**

Езическата вяра в живота на българи и славяни съществено се различава и това е свързано с техния произход. Сравнително малкото извори в това отношение дават основание да се смята, че за българите е бил характерен монотеизмът (с върховен бог Тангра/Тенгри), а славянските племена на Балканския полуостров имали пантеон от няколко различни божества (с върховен бог Перун). От този период са останали редица паметници на българската езическа култура, дело главно на (пра)българите. В повечето случаи става дума за археологически находки.

Същевременно още през този езически период се наблюдава проникването на християнската религия сред българи и славяни. Някои български владетели през VI – VIII в. били покръстени в Цариград, но това покръстване не довело до масово разпространение християнството. В пределите на Българското ханство имало известна толерантност спрямо другите вяравания. Това се променило през първата половина IX в., когато била установена политика на преследване на християните в пределите на ханството и били направени насилствени опити те да се откажат от вярата си. Според изворите езическите богове давали сила на българския владетел като първожрец. Благодарение

на тях българите постигали своите победи. В разговор с един византийски пленник българският хан го предупредил: „Не унижавай, казвал, нашите богове, че тяхната сила е голяма! За доказателство служи това, че ние, които им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава. Затова, ако твоят Христос беше истински Бог, както ти казваш, без съмнение би бил ваш съюзник и би ви запазил незаробени, защото му служите и му се кланяте“⁽⁹⁾.

Стигнало се дотам, че през 30-те години на IX в. езическата религия в България станала идентификатор за българите спрямо християнството за византийците. Един от българските каменни надписи от това време гласи: „Българите направиха много добрини на християните, но християните забравиха, ала Бог вижда“ (Beševliev, 1992: 142).

– Раннохристиянски период от българската история – от покръстването на славяни и българи до XI в.

Налагането на християнството за държавна религия в България било труден и продължителен процес. Покръстването на българския народ започнало в края на 863 и началото на 864 г. продължило през следващите няколко години. На два пъти, през 866 и през 893 г., били направени опити за връщането на страната към езическите вярвания. В крайна сметка, новата религия не само се наложила, но била учредена и самостоятелна Българска църква, която се обвързала с православното християнско изповедание. Всъщност това довело до бързо изграждане на етнорелигиозно единство в българското общество, което се запазило чак до средата на XIV в. През този период възникнала старобългарската литература. След пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България наново били преведени богослужебните книги. Гръцкият език отпаднал и на негово място за официален език в държавната администрация и в църковното богослужение се наложил славянският, старобългарски език. Главен източник за българските преводачи от края на IX и първите десетилетия на X в. били византийските раннохристиянски творби от периода IV – VII в. От тях се нуждаели българите неофити, които търсели пътя към богопознанието.

– Православното християнство в България през XII – XIV в.

През този период православното християнско изповедание пуснало здрави корени сред българския народ. За това важна роля изиграла както Българската църква, така и българските владетели. Унията с Римската църква (1204–1235 г.) не променила православното изповедание на българите. Нещо повече, през XIII и особено през XIV в. Българското царство и Българската църква смело се противопоставяли на разпространението на католицизма в българските земи. През четиринадесетото столетие се появили първите случаи на насилствено и доброволно помюсюлманчване. В отговор на чуждото верско и конфесионално присъствие в творбите на българските книжовници, а и сред народа се разпространило понятието „българска вяра“, т.е. православното християнско изповедание на българите.

– Българският народ във враждебна иноверска система – от края на XIV в. до Освобождението на България

Във вековете на турското робство българският народ бил подложен на верска дискриминация. Тя се изразила в изключително тежкия режим за българите под османската власт, която не позволявала открито и свободно изповядване на християнството в балканските земи. Българският народ бил смятан за част от „рум милет“, т.е. ромейския народ. Средища за изповядване на християнската вяра били закътаните в планините църкви и манастири. В някои селища, отдалечени от големите центрове на османското управление, също се запазили или пък били изградени нови християнски църкви. Една особеност на християнския живот в западнобългарските земи през XVII в. било широкото разпространение на католицизма. Негови ревностни привърженици и пропагандатори били българи, които намерили убежище в Италия, образovali се там и станали служители на Римската църква. Част от тях стояли в основата на едно от най-големите въстанически движения срещу османската власт – Чипровското въстание (1688 г.). След неговия погром дейността на католическите мисионери в българските земи за известно време секнала, за да се възроди отново през Възраждането.

В края на XIV и през XV в. окончателно рухнало етнорелигиозното единство на българския народ. Това е може би най-главната и най-тъжна характеристика за този период от българската история по отношение на неговата религиозно-конфесионална принадлежност.

Б. Българската църква

– Ранносредновековната Българска църква (870 – 1018)

Учредената на Осмия вселенски църковен събор в Цариград Българска църква (870 г.) преминала стъпалата на йерархията от архиепископия до патриаршия (927 г.), за да бъде деградирана отново през 1018 г., когато нейните функции били поети от учредената автокефална Българска църква с център Охрид. В периода 870 – 1018 г. била изградена първоначалната организация в диоцеза на Българската църква.

– Автокефалната Българска църква в Охрид (1019 – 1767)

Създадената според три грамоти на византийския император Василий II Българоубиец (976 – 1025) автокефална Българска църква с център Охрид просъществувала през цялото Българско средновековие и Ранното възрождане. Тя била правоприемница на Българската патриаршия и през XI – XII в. имала в свое подчинение нейния диоцез.

– Възобновената Българска църква: архиепископия (1185 – 1204)

Едновременно с възобновяването на Българското царство била възстановена и Българската църква, а нейният глава Василий I (1185 – 1232) бил с ранг на архиепископ. Едно писмо на охридския архиепископ Димитър Хоматин (1216/7 – 1234) до митрополита на Керкира (дн. о-в Корфу, Гърция) Василий Педиадит от 1216 г. и синодален акт (πράξις συνοδική) на Охридската архи-

епископия от 1217/8 г. свидетелстват за ръкополагането на български църковен глава. Вторият документ сочи, че в самото начало на въстанието Теодор-Петър и Асен-Белгун са имали по-големи амбиции и са искали да възстановят Българската патриаршия. Въздигането на български патриарх по време на въстанието било невъзможно. Ето защо двамата братя – водачи на въстанието, прибегнали до необходимия компромис. Те използвали присъствието на няколко гръцки духовници, вероятно намиращи се в подчинение на Охридската архиепископия, които ръкоположили българския монах Василий за архиепископ на Българската църква¹⁰).

– Възобновената Българска църква в уния с Римската църква (1204 – 1235)

Това бил най-продължителният период на политическа и църковна симбиоза между Търново и Рим. Българският църковен глава придобил титлата: Първенец на България и архиепископ на Търново (1204 – 1232). Независимо от формалното подчинение на Рим в Българската църква се запазило православното богослужение. В периода 1232 – 1235 г. цар Йоан Асен II (1218 – 1241) предприел действия за скъсване на унията и фактически я прекъснал.

– Възобновената автокефална Българска патриаршия (1235 – 1393)

Разказът за възобновяването на Българската патриаршия, поместен в Синодика на Българската църква (XIII – XIV в.), започва със следното предисловие-възхвала на цар Йоан Асен II: „Великият и благочестивият цар Йоан Асен, син на стария цар Асен, който, имайки голяма любов към Бога, прослави и просвети Българското царство повече от всички царе, които бяха преди него... Нещо повече, той поиска с много голямо желание да възобнови патриаршията на Българското царство“ (Popruženko, 1928: 82, 84).

През 1235 г. Българската православна патриаршия била възобновена, а неин пръв предстоятел станал патриарх Йоаким (1235 – 1237). Тя отказала да участва в Лионския събор (1274 г.) и не подписала сключената там уния с Римската църква. През XIV в. Търновската патриаршия заела силно изразена антикатолическа позиция, която е особено забележима в последните три десетилетия на столетието. Тогава начело на Българската църква застанал един от най-видните представители на исихазма на Балканите – патриарх Евтимий (1375 – 1394). Същевременно Българската църква се придържала към политика, която влязла в противоречие с политиката на Цариградската патриаршия. Може да се каже, че тогава Българската патриаршия следвала свой собствен път на развитие в православния свят.

– Деградиране на Българската патриаршия и превръщането ѝ в Търновска митрополия като част от диоцеза на Цариградската патриаршия (след 1394 г.)

След завладяването на Търново (1393 г.) от османските турци Цариградската патриаршия си присвоила диоцеза на Българската патриаршия, като

най-напред през 1395 г. ръкоположила за патриаршески екзарх в Търново пастира на Мавровлахийската поместна църква митрополит Йеремия. Подир това през първите три десетилетия на XV в. понижила подвластните му земи до митрополия с три подчинени епископии (Червен, Ловеч и Преслав).

По различни принципи биха могли да се направят и други периодизации на Българското средновековие и неговата история – според родовете и династиите в държавното управление, според институционалното развитие, според историята на средновековната българска култура във всичките ѝ проявления и паметници, според възникването на различни форми на стопанство, според монетосеченето и търговията и т.н. Това изисква специални изследвания при всички подобни опити за периодизация на многовековното и многообразно Българско средновековие. Дано настоящата статия стане отправна точка за бъдещи по-задълбочени проучвания в тази посока.

БЕЛЕЖКИ

1. В предговора към второто издание В. Н. Златарски отбелязва следното за първия превод: „В 1886 год. се появи и български превод, направен от Н. Д. Райнов и З. Бояджиев, учители тогава в държ. Реална гимназия в Габрово, но за жал крайно неточен и неправилен и при това на един ужасен български език, и, може би, поради това той не можа да замести у нас руския превод, па и бързо изчезна от продажба“. Именно това са причините през 1929 г. да бъде направен нов превод на „История на българите“ – вж. (Ireček, 1929).
2. Mutaŋčiev, 1943. В предговора на книгата съпругата на автора – Надежда Мутафчиева (1901–?), отбелязва следното: „След втория том трябваше да следва и трети. Сегашните ваканционни месеци авторът бе отредил за неговото написване. Остана само планът му. При едно пълно събрание на съчиненията на Мутафчиев, може би, той ще бъде даден, та ако някой иска, да продължи това, което той с болка остави недовършено“. – Пак там, с. VI.
3. Оценено за заслужава внимание. Заразика от първото издание, където в научния апарат под линия са цитирани само съчинения на немските философи Карл Маркс (1818–1883) и Фридрих Енгелс (1820–1895), както и на политическите фигури като Йосиф Сталин (1878–1953), Димитър Благоев (1856–1924), Георги Димитров (1882–1949), Вълко Червенков (1900–1980) (но не и Владимир Ленин (1870–1924) !), то във второто издание сред цитираните автори (по реда на страниците) личат имената на изтъкнати български и чужди историци, археолози и филолози като Лубор Нидерле (1865–1944), Марин Дринов (1838–1906), Александър Бурмов, Васил Н. Златарски, Елена Липшиц (1901–1990), Димитър Ангелов, Веселин Бешевлиев (1900–1992), Велизар Велков (1928–1993), Тодор Герасимов (1903–1974), Иван Венедиков (1916–1997), Александър Теодоров-Балан (1859–1959),

- Александър Каждан (1922 – 1997), Франц Дьолгер (1891 – 1968), Вера Мавродинова (1896 – 1987), Йорданка Чангова (1920 – 2000), Кръстю Миятев (1892 – 1966), Никола Мавродинов (1904 – 1958), Емил Георгиев (1910 – 1982), Цветан Кристанов (1898 – 1972), Иван Дуйчев (1907 – 1986), Юрдан Трифонов (1864 – 1949), Боню Ангелов (1915 – 1989), Петър Динеков (1910 – 1992), Иван Снегаров (1883 – 1971), Петър Мутафчиев, Иван Сакъзов (1895 – 1935), Димитър Цухлев (1864 – 1932), Йордан Иванов (1872 – 1947), Генадий Литаврин (1925 – 2009), Василий Василевски (1838 – 1899), Георги Острогорски (1902 – 1976), Геновева Цанкова-Петкова (1911 – 1992), Борислав Примов (1918 – 1984), Никола Мушмов (1869 – 1942), Григорий Илински (1876 – 1937), Георги Баласчев (1869 – 1936), Петър Хр. Петров, Петър Ников (1884 – 1938), Пол Льомерл (1903 – 1989), Константин Радченко (1872 – 1908) и др. Вж. *Istoria I*, 1961.
4. Тази книга поставя началото на една научнопопулярна поредица от „Кратки истории“, издадени в Москва за осем „социалистически страни“ – Албания, България, Унгария, Германската демократична република, Полша, Румъния, Чехословакия и Югославия.
 5. Тук известна неяснота има в заглавието на петия дял, доколкото самият Ив. Божилов в по-ранните си публикации настояваше, че подобно представяне на династията Асеневци само до 1256 г. е неточно и тук трябва да се добавят и Асеневци от XIV в. – (Božilov, 1980: 80 – 95). Вж. и (Božilov, 1985).
 6. В този смисъл вж. Гюзелев, В. (2005). Българското средновековие в нашето съвремие. В: *Нѣстъ оученикъ надъ оучителѣмъ своимъ*. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и Учител. София, 15 – 29.
 7. В настоящата статия не се разглежда съдбата на втория Кубратов син – хан Котраг, който с българите котраги преминал р. Дон и се заселил в земите на Средна Волга. Тук през X в. възникнало друго Българско ханство със средище Велики Болгар. Тази държава, позната в науката с името Волжко-Камска България, имала друга историческа съдба, различна от тази на Дунавска България.
 8. Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах (1988). Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой. Подготовка текстов М. А. Салминой. Словоуказатели О. В. Творогова. София, 234, 238.
 9. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история. Част II. Житие на св. Климент Охридски, Мъченичество на 15-те тивериуполски мъченици, Писма, Стихотворение, посветено на Никифор Вриений, Част от обяснението към Писмото на ап. Павел до римляните. Подготвени от И. Г. Илиев. – Гръцки извори за българската история IX. София, 1994, с. 54.
 10. Николов, Г. Н. (2016). Теодор-Петър, Асен-Белгун и Йоаница-Калоян – обновители на Българското царство (1185 – 1207) (с. 34 – 46). Във: *Великите*

Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Велико Търново, 39 – 40.

ЛИТЕРАТУРА

- Бешевлиев, В. (1992). *Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание)*. София.
- Божилов, И. (1980). България при Асеновци. *Исторически преглед*, 36/2, 80 – 95.
- Божилов, И. (1985). *Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография*. София.
- Божилов, И. (1996). *Културата на средновековна България*. София.
- Божилов, И. (2017а). *История на средновековна България. Т. 1. Варварска България*. Sine loco.
- Божилов, Ив. (2017б). *История на средновековна България. Т. 2. Християнска България*. Sine loco.
- Божилов, И. & Гюзелев, В. (1999, 2006₂). *История на средновековна България, VII – XIV век*. София.
- Гюзелев, В. (1986). Живот и научно творчество на Петър Мутафчиев (1883 – 1943). В: Мутафчиев, П. *История на българския народ. Под редакцията на В. Гюзелев*. София, 6 – 34.
- Гюзелев, В. (1994). Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (От номадския стан към царския двор). *Известия на Националния исторически музей*, 10, 39 – 66.
- Гюзелев, В. (2004). *Апология на Средновековието*. София
- Державин, Н. С. (1945). *История Болгарии. I. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на балканском полуострове*. Москва – Ленинград.
- Державин, Н. С. (1946). *История Болгарии. II. Болгария времени первого и второго царств (679 – 1393)*. Москва – Ленинград.
- Златарски, В. Н. (1918). *История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1*. София.
- Златарски, В. Н. (1927). *История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 2*. София.
- Златарски, В. Н. (1934). *История на българската държава през средните векове. Т. II*. София.
- Златарски, В. Н. (1940). *История на българската държава през средните векове. Т. III*. София.
- Златарски, В. (2005). *България през XIV и XV век. Лекционен курс. Качунов, В., Попнеделев, Т. (Съст.)*. София.

- Иречек, К. (1929). *История на българите*. Под редакцията на проф. В. Н. Златарски. Преведоха А. Диамандиев и Ив. Раев. София.
- История на България в два тома* (1954). Том първи. София.
- История на България. Второ преработено издание в три тома*. Т. I. София, 1961; Т. II. София 1962; Т. III. София, 1964.
- История на България. Второ преработено издание в три тома*. Т. I. (1961). София.
- История на България в четиринадесет тома*. Т. 2. (1981). Първа българска държава. София.
- История на България в четиринадесет тома*. Т. 3. (1982). Втора българска държава. София.
- История на България в четиринадесет тома*. Т. 4. (1983) Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). София.
- Литаврин, Г. Г. (1987). *Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней*. Москва.
- Мутафчиев, П. (1941). *Записки по българска история*. София.
- Мутафчиев, П. (1943). *История на българския народ*. II. София.
- Мутафчиев, П. (1986). *История на българския народ (681 – 1323)*. Под редакцията на В. Гюзелев. София.
- Попруженко, М. Г. (1928). *Синодик царя Борила*. София.
- Христоматия по история на България*. Т. I. Ранно средновековие VII – XII в. (1978). Петров, П., Гюзелев В. (съст.) София.
- Христоматия по история на България*. Т. II. Същинско средновековие (краят на XII – XIV в.). (1978). Петров, П., Гюзелев В. (съст.). София.

REFERENCES

- Beševliev, V. (1992). *Pārvobālgarski nadpisi (Vtoro preraboteno i dopālneno izdanie)*. Sofia.
- Božilov, I. (1980). Bālgariya pri Asenevzi. *Istoričeski pregled*, 36/2, 80 – 95
- Božilov, I. (1985). *Familiyata na Asenevzi (1186 – 1460). Genealogiya i prosopographiya*. Sofia.
- Božilov, I. (1996). *Kulturata na srednovekovna Bālgariya*. Sofia.
- Božilov, I. (2017a). *Istoriya na srednovekovna Bālgariya*. Т. 1. Varvarska Bālgariya. Sine loco.
- Božilov, I. (2017b). *Istoriya na srednovekovna Bālgariya*. Т. 2. Hristiyanska Bālgariya. Sine loco.
- Božilov, I. & Gjuzeev, V. (1999, 2006₂). *Istoriya na srednovekovna Bālgariya, VII – XIV vek*. Sofia.
- Deržavin, N. S. (1945). *Istoria Bolgarii. I. Proishozhdenie bolgarskogo naroda i obrazovanie pervogo bolgarskogo gosudarstvo na balkanskom poluostrove*. Moskva – Leningrad.

- Deržavin, N. S. (1946). *Istoria Bolgarii. II. Bolgariya vremeni pervogo i vtorogo zarstv (679 – 1393)*. Moskva – Leningrad.
- Gjuzelev, V. (1986). *Život i naučno tvorčestvo na Petăr Mutaščiev (1883 – 1943)*. In: Mutaščiev, P. *Istoriya na bălgarskiya narod (681 – 1323)*. Pod redakziata na V. Gjuzelev. Sofia, 6 – 34.
- Gjuzelev, V. (1994). *Stolizi, rezidenzii i dvorzova kultura v srednovekovna Bălgariya (Ot nomadskiya stan kăm zarskiya dvor)*. *Izvestiya na Nazionalniya Istoričeski muzey*, 10, 39 – 66.
- Gjuzelev, V. (2004). *Apologiya na Srednovekovieto*. Sofia.
- Hristomatiya 1 (1978). *Hristomatiya po istoriya na Bălgariya. T. I. Ranno srednovekovie VII – XII v.* Petrov, P., Gyuzelev V. (sast.) Sofia.
- Hristomatiya 2 (1978). *Hristomatiya po istoriya na Bălgariya. T. II. Šăštinsko srednovekovie (krayat na XII – XIV v.)*. Petrov, P., Gyuzelev V. (sast.) Sofia.
- Ireček, K. (1929). *Istoriya na bălgarite. Pod redakziyata na prof. V. N. Zlatarski. Prevedoha A. Diamandiev i Iv. Raev*. Sofia.
- Istoriya I (1954). *Istoriya na Bălgariya v dva toma. Tom părvi*. Sofia.
- Istoriya (1961 – 1964). *Istoriya na Bălgariya. Vtoro preraboteno izdanie v tri toma. T. I (1961); T. II (1962); T. III (1964)*. Sofia.
- Istoriya na Bălgariya. Vtoro preraboteno izdanie v tri toma. (1961). T. I.* Sofia.
- Istoriya 2 (1981). *Istoriya na Bălgariya v četirinaeset toma. T. 2. Părva bălgarska dăržava*. Sofia.
- Istoriya 3 (1982). *Istoriya na Bălgariya v četirinaeset toma. T. 3. Vtora bălgarska dăržava*. Sofia.
- Istoriya 4 (1983). *Istoriya na Bălgariya v četirinaeset toma. T. 4. Bălgarskiya narod pod osmansko vladičestvo (ot XV do načaloto na XVIII v.)*. Sofia.
- Jireček, K. (1876). *Dějini národa bulharského*. V Praze.
- Jireček, C. (1876). *Geschichte der Bulgaren*. Prag.
- Litavrin, G. G. (1987). *Kratkaiya istoriya Bolgarii. S drevneyših vremen do naših dney*. Moskva.
- Mutaščiev, P. (1941). *Zapiski po bălgarska istoriya*. Sofia.
- Mutaščiev, P. (1943). *Istoriya na bălgarskiya narod. II*. Sofia.
- Mutaščiev, P. (1986). *Istoriya na bălgarskiya narod (681 – 1323)*. Pod redakziata na V. Gjuzelev. Sofia.
- Popruženko, M. G. (1928). *Synodik Tsarya Borila*. Sofia.
- Zlatarski, V. N. (1918). *Istoriya na bălgarskata dăržava prez srednite vekove. T. I/1*. Sofia.
- Zlatarski, V. N. (1927). *Istoriya na bălgarskata dăržava prez srednite vekove. T. I/2*. Sofia.

- Zlatarski, V. N. (1934). *Istoriya na bălgarskata dăržava prez srednite vekove. T. II*. Sofia.
- Zlatarski, V. N. (1940). *Istoriya na bălgarskata dăržava prez srednite vekove. T. III*. Sofia.
- Zlatarski, V. (2005). *Bulgaria prez XIV i XV vek. Lektsionen kurs*. Katzunov, V., Popnedelev, T. (Sast.). Sofia.

PERIODIZATION OF THE BULGARIAN MEDIEVAL HISTORY

Abstract. The article presents for the first time theoretical argumentation for the periodization of Bulgarian medieval history. The attempts for such periodization, which are reflected in the content and structure of the summarized scientific publications on the history of medieval Bulgaria from the end of the 19th century to the present day, are reviewed. It has to be concluded that state-political history is a dominant marker. The lower boundary of the Bulgarian medieval history goes back to the time from the earliest history of the Bulgarians and Slavs before the Great Migration of the Peoples, and the upper boundary is the end of the XVII century.

In conclusion, the Bulgarian medieval history can be divided in three main periods: Early, High and Late Middle ages.

Keywords: periodization; medieval history; Bulgarian Middle Ages

✉ **Dr. Georgi N. Nikolov, Assoc. Prof.**

ResearcherID AAI-9344-2020

Faculty of History

University of Sofia

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: gnnikolov@uni-sofia.bg